

SYNTAXIS VAN HET NEDERLANDS

11 hoofdstukken van de zin

SYNTAXIS VAN HET
NEDERLANDS

11 hoofdstukken van de zin

Hans Bennis

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Oefeningen die aansluiten bij de tekst zijn te vinden op:
www.meertens.knaw.nl/SyntaxisvanhetNederlands

Omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam
Opmaak: Magenta / Linda Termars, Amsterdam

ISBN 978 90 5356 414 1
eISBN 978 90 4851 292 8
NUR 616

© Hans Bennis/Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

VOORWOORD

Syntaxis houdt zich bezig met een fascinerend verschijnsel: de bouw van een zin. Op het eerste gezicht is de constructie van een zin een weinig opvallend fenomeen. Taal lijkt zich vooral te manifesteren in klanken en woorden. Dat die woorden ook nog in het gelid geplaatst moeten worden, is ogenschijnlijk een triviale bijkomstigheid. Het is niet voor niets dat de meeste oudere grammatica's vooral bestaan uit een klankleer en een vormleer. De syntaxis of zinsleer heeft echter de afgelopen eeuw een enorme vlucht genomen. Een belangrijke rol was daarbij weggelegd voor de theoretische stroming van de generatieve grammatica, onder het inspirerende leiderschap van de Amerikaanse geleerde Noam Chomsky. Een centraal uitgangspunt van deze theorie is dat taal bestudeerd moet worden als een product van menselijke cognitie. De syntaxis heeft binnen de generatieve taalkunde veel aandacht gekregen, en dat heeft geleid tot een snelle toename van de kennis van en het inzicht in de principes die het bouwen van zinsstructuren bepalen. Ongetwijfeld is het zo dat de nogal expliciete en formele theoretische voorstellen de waarneming van de adembenemende complexiteit van syntactische verschijnselen in positieve zin hebben beïnvloed. Zonder theorie zijn gegevens slechts rariteiten. Het is om deze reden dat deze inleiding in de syntaxis van het Nederlands theoretisch gekleurd is. Het is zeker niet zo dat de in dit boek geschetste theorie kan worden beschouwd als een afgerond systeem aan de hand waarvan de structuur van een taal kan worden ontleed. Deze jonge tak van de aloude taalwetenschap staat nog maar aan het begin van zijn ontwikkeling. Desalniettemin is het mogelijk een vrij volledig overzicht te bieden van de belangrijkste syntactische verschijnselen van het Nederlands aan de hand van de meest recente theoretische inzichten binnen het kader van de generatieve syntaxis.

Inhoudelijk geeft deze methode een eerste impressie van de syntactische eigenschappen van het Nederlands. Het gaat daarbij niet in eerste instantie om een inleiding in de syntactische theorie, maar veeleer om inzicht in de syntactische eigenaardigheden van het Nederlands. Gegeven dat deze eigenaardigheden zich vooral laten demonstreren aan de hand van een theoretisch kader – dit maakt een grammatica als de ANS ten enenmale ongeschikt als inleiding – is er gekozen voor een theoretisch model dat geschikt is om te dienen als apparaat aan de hand waarvan de feiten kunnen worden geanalyseerd. Wij hebben een keuze gemaakt voor het recente Minimalistische Programma binnen de Generatieve Grammatica (Chomsky 1995). Dat wij geen inleiding in het minimalistische model beogen komt duidelijk naar voren uit het eclectisch gebruik van dit theoretisch model.

Didactisch gezien is de nieuwe methode vooral gericht op het verwerven van de vaardigheid om met behulp van een theoretisch model inzicht te verkrijgen in de structuur van het Nederlands. Centraal staat het aanleren van hypothetisch-deductieve vaardigheden op een relatief abstract en complex terrein als de grammatica van het Nederlands. Om dit uitgangspunt te realiseren is het noodzakelijk om binnen de methode veel aandacht te besteden aan de eigen werkzaamheid van de student.

De *praktische uitgangspunten* richten zich op de omvang en de doelgroep. Gebaseerd op bestaande onderwijsprogramma's hebben we een methode ontwikkeld die in eerste instantie bedoeld is voor eerste- of tweedejaarsstudenten Nederlands of Algemene Taalwetenschap die nog geen andere voorkennis hebben van de syntaxis dan het traditionele ontleden. Ook voor andere talenstudies en het HBO-onderwijs is de methode bruikbaar. De methode is erop gericht om binnen een cursus van tien tot twaalf weken een compleet overzicht te bieden van de syntaxis van het Nederlands, gezien vanuit een generatief perspectief.

Sjef Barbiërs is vanaf het begin nauw betrokken geweest bij dit project, en heeft de gehele tekst zorgvuldig en kritisch doorgenomen. Verder hebben Leonie Cornips, Teun Hoekstra, Hans Hulshof, Marc van Oostendorp en Arie Verhagen bijgedragen aan onderdelen van de voorliggende tekst. De methode is uitgetoetst op tweedejaarsstudenten van de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Leiden. Ook hun opmerkingen zijn verwerkt.

Dit boek is opgedragen aan Teun Hoekstra. Het project was in eerste instantie opgezet als een gezamenlijke onderneming. Na onze boeken *De syntaxis van het Nederlands; Een inleiding in de regeer- en bindtheorie* van 1983 en *Generatieve Grammatica* uit 1989 vonden wij het tijd worden voor een nieuwe inleiding. Door Teuns ziekte en zijn overlijden op 18 oktober

1998 heeft het helaas niet zo mogen zijn. Desalniettemin getuigt dit boek van onze gemeenschappelijke visie op de syntaxis van het Nederlands.

Hans Bennis
hans.bennis@meertens.knaw.nl

Voorwoord bij de PoD-versie

Het doet mij genoegen dat na tien jaar gebruik aan verschillende universiteiten en hogescholen *Syntaxis van het Nederlands* nog steeds deel uitmaakt van het onderwijs. Aangezien de boekversie is uitverkocht hebben de uitgever en ik besloten een PoD-versie in omloop te brengen. Deze uitgave is niet meer direct gekoppeld aan een CD-Rom met oefeningen die bij de uitgave uit 2000 was gevoegd en is ontwikkeld in samenwerking met Tamar Israël. Daarom zijn de verwijzingen naar de CD-Rom en aanwijzingen voor het gebruik achterin het boek uit de tekst verwijderd. De inhoud van de CD-Rom en de instructies om de oefeningen te installeren zijn als zipfile te vinden op www.meertens.knaw.nl/syntaxisvanhetNederlands. Verder zijn kleine foutjes uit de tekst gehaald.

Hans Bennis
Amsterdam, februari 2010

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord 5

I TAAL EN DENKEN

Het psychologisch perspectief 13

- 1.1 Taal en cognitie 13
- 1.2 Het logische probleem van taalontwikkeling 15
- 1.3 Ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is 16
- 1.4 De mens als winterkoning 19
- 1.5 De Neanderthaler en het ontstaan van taal 21
- 1.6 De kritische periode 24
- 1.7 Het taalorgaan 26

2 TAAL EN TAALKUNDE

Het model 29

- 2.1 Taal en taalkunde 29
- 2.2 De vele gezichten van de taalkunde 30
 - 2.2.1 Het taalsysteem 31
 - 2.2.2 Het taalgebruik I: psychologische aspecten 33
 - 2.2.3 Het taalvermogen 35
 - 2.2.4 Het taalgebruik II: sociale aspecten 39
- 2.3 De feiten 40
- 2.4 De grammatica 41

10	<i>Syntaxis van het Nederlands</i>	
3	HET HOOFD EN DE GROEP	
	<i>De bouw van woordgroepen</i>	47
3.1	Inleiding	47
3.2	Localiteit	48
3.3	Thematische en grammaticale functies	51
3.4	Vervanging en verplaatsing	54
3.5	De groep	57
3.6	Het hoofd	60
3.7	Conclusie	63
4	DE VERBALE PROJECTIE I	
	<i>Het lexicale domein</i>	65
4.1	Inleiding	65
4.2	Subject en object	65
4.3	De bouw van de werkwoordgroep	67
4.4	Het lexicon	68
4.5	SVO of SOV	72
4.6	Het Nederlands als een SOV-taal	74
4.7	Bepalingen	77
4.8	Het verschil tussen object en bepaling	79
4.9	Conclusie	81
5	DE VERBALE PROJECTIE II	
	<i>Het functionele domein</i>	83
5.1	Inleiding	83
5.2	Functionele projecties	84
5.3	De persoonsvorm en tijd	86
5.4	De persoonsvorm en congruentie	89
5.5	De positie van de persoonsvorm	93
5.6	Naamval	97
5.7	Conclusie	103
6	ZINSVERSTRENGELING	
	<i>Infinitiefzinnen in het Nederlands</i>	105
6.1	Inleiding	105

6.2	Beknopte bijzinnen	106
6.3	De distributie van infinitiefzinnen	108
6.4	Het voegwoord <i>om</i>	109
6.5	Het subject van infinitiefzinnen	111
6.6	De tijd van infinitiefzinnen	114
6.7	AcI-constructies	117
6.8	Extrapositie	121
6.9	Verb Raising	123
6.10	Conclusie	128
7	NON-VERBALE PROJECTIES	
	<i>DP, AP en PP</i>	129
7.1	Inleiding	129
7.2	De nominale projectie	129
7.3	De adjectivale projectie	139
7.4	De prepositionele projectie	146
7.5	Conclusie	150
8	DE PROMOTIE VAN HET OBJECT	
	<i>Een inleiding in DP-verplaatsing</i>	153
8.1	Rolverdeling bij transitieve werkwoorden	153
8.2	Passief	156
8.3	Het lexicon	159
8.4	Structurele projectie	161
8.5	Lexicale manipulatie	162
8.6	Twee typen intransitieve werkwoorden	163
8.7	DP-verplaatsing	166
8.8	Passivering	170
8.9	Koppelwerkwoorden	173
8.10	Conclusie	177
9	WIE VRAAGT WAT? HET HOE EN WAAROM	
	<i>Een inleiding in WH-verplaatsing</i>	179
9.1	Hoe stel je een vraag?	179
9.2	Vraagwoordvragen	181
9.2.1	R-woorden	183
9.2.2	Eilanden	185

12 *Syntaxis van het Nederlands*

9.2.3 Lange WH-verplaatsing 188

9.2.4 Subjacentie 190

9.3 Andere constructies 192

9.4 A versus A' 195

10 ANAFOREN

De syntaxis van verwijzing I 197

10.1 Verwijzing 197

10.2 Anaforen 201

10.3 C-commanderen 203

10.4 Bindingdomein 209

10.5 Bindende categorie 210

10.6 PRO als antecedent 212

10.7 Bindingtheorie voor anaforen 213

10.8 Anaforische relaties en WH-verplaatsing 214

11 PRONOMINA

De syntaxis van verwijzing II 217

11.1 Pronominale verwijzing 217

11.2 Bindingprincipe voor pronomina 218

11.3 Pronominale binding en verplaatsing 223

11.4 Gebonden pronomina en cross-over verschijnselen 226

11.5 Onzichtbare pronomina I: kleine PRO 229

11.6 Onzichtbare pronomina II: grote PRO 233

Nawoord 237

Register 239

Lijst van afkortingen en symbolen 243

I

TAAL EN DENKEN

Het psychologisch perspectief

1.1 Taal en cognitie

In veel gevallen blijkt de interesse voor wetenschappelijk onderzoek evenredig aan de afstand van het onderzoeksterrein ten opzichte van onszelf. Het ‘gewone’ is maar gewoon en hoeft daarom niet bestudeerd te worden, terwijl het verafgelegene bijzonder is, en dat rechtvaardigt wetenschappelijk onderzoek. Wij ervaren onderzoek naar melkwegstelsels of Papoeastammen als interessant en belangrijk. Hetzelfde geldt voor wat veraf in de tijd heeft plaatsgevonden. Onderzoek naar kleitabletten of de cultuur van de Neanderthalers is vanzelfsprekender dan onderzoek naar boodschapbriefjes voor Albert Heijn of de nageboorte van het paard. Voor onderzoek naar de kleinste deeltjes in de natuur bouwen we enorme installaties. Het menselijk lichaam is vooral interessant als het afwijkingen vertoont. Maar hoe vaak realiseren wij ons dat deze interesse voor ver weg een irrationele opstelling is? Waarom is een regendans van Hopi-indianen interessanter om te onderzoeken dan een klompdans uit West-Friesland? Waarom is een onderzoek naar samenlevingsvormen bij Aborigines interessanter dan de sociale structuur in de huidige westerse samenleving? Waarom is een gebruiksvoorwerp uit de prehistorie een belangrijker onderwerp voor onderzoek dan de inventaris van Blokker? Goede antwoorden op deze vragen zijn er niet te geven, in ieder geval niet vanuit het wetenschappelijk perspectief dat wij door onderzoek inzicht proberen te verwerven in onze wereld.

Voor de menselijke geest geldt min of meer hetzelfde. Wij zijn dol op de boeken van Oliver Sacks waarin hij zeer weinig voorkomende en extreme gevallen opvoert van mensen met een hersenafwijking. De gedachte is wederom dat wij door het bestuderen van de afwijking inzicht krijgen in het normale. En natuurlijk is dat ten dele zo, maar wel als dat gekoppeld is aan onderzoek naar datgene dat wij als normaal ervaren. Een bepaald syndroom zegt niet zonder meer iets over de menselijke cognitie. Om meer te

weten te komen over ons denken en over de menselijke geest moeten wij op zoek naar methoden om binnen te dringen in onze hersenen. En hoewel die hersenen zeer gewoon zijn vanuit de ‘wat van ver komt is lekker’-hypothese, staat het onderzoek naar wat er allemaal plaats vindt in onze bovenkamer nog slechts in de kinderschoenen. Het gewone is verschrikkelijk ingewikkeld, al was het alleen maar vanwege het feit dat het moeilijk is om met ons eigen denken ons eigen denken te doorgronden. Willen we iets begrijpen van de mens, dan moeten we op zoek naar manieren om de menselijke cognitie te benaderen.

Wij kunnen dat doen door de hersenen letterlijk of figuurlijk (via scans et cetera) open te maken, maar helaas is de neurologische kennis veel te beperkt om op die manier interessante perspectieven te ontwikkelen op de organisatie van ons denken. Veel beter is het voorlopig om de producten van onze cognitie te onderzoeken om ons daarmee een beeld te vormen van het brein dat deze producten tot stand heeft gebracht. Taal is daartoe bij uitstek geschikt. Ten eerste is taal een typisch menselijk product. Het feit dat diertaal onvergelijkbaar is met mensentaal betekent dat taal ons een uitzicht biedt op dat deel van onze cognitie dat specifiek menselijk is. Bovendien is de structuur van taal niet iets wat wij ons bewust zijn. Met andere woorden, inzicht in de structuur van onze taal levert inzicht op in het onbewuste deel van ons denken; het kan niet beschouwd worden als een bewust aangeleerd cultuurverschijnsel dat eerder iets zegt over onze samenleving dan over ons denken. Ten slotte is taal een zeer geschikt middel om inzicht te verwerven in cognitie, omdat wij vrij harde en duidelijke uitspraken kunnen doen over dit mentale product. Waar in veel gevallen de psychologie zijn toevlucht moet nemen tot statistische generalisaties, daar kan de bestudering van taalstructuur zich baseren op min of meer duidelijke uitspraken. Wij weten allemaal dat een zin als *Iedere vogel zijn eigen lied zingt* niet een correcte zin is van het Nederlands. Ons taalsysteem geeft aan dat deze volgorde van woorden uitsluitend mogelijk is in een bijzin (*Ik weet dat iedere vogel zijn eigen lied zingt*), terwijl een hoofdzin een andere volgorde vereist (*Iedere vogel zingt zijn eigen lied*). Iedere spreker van het Nederlands ‘weet’ dit, maar weinigen hebben zich ooit gerealiseerd dat dit verschijnsel een onderdeel is van hun kennis van het Nederlands. Door dit soort verschijnselen in het Nederlands, maar ook in andere talen te bestuderen ontstaat langzaam maar zeker inzicht in de aard van het taalsysteem in ons hoofd; het cognitieve systeem dat in staat is om deze producten voort te brengen.

In dit boek bestuderen wij de zinsstructuur of syntaxis van het Nederlands vanuit het psychologisch perspectief. Dat wil zeggen dat wij ons bij het onderzoek naar verschijnselen uit onze taal in belangrijke mate laten leiden door de vraag in hoeverre deze bestudering iets zegt over de organisatie van onze cognitie.

1.2 Het logische probleem van taalontwikkeling

Met uitzondering van bepaalde kinderen die geestelijk of lichamelijk gehandicapt zijn, leert ieder kind taal. En niet zomaar een taal, maar de taal die in de omgeving van het kind wordt gesproken. Deze taal noemen we de *moedertaal*. Geen enkel kind gaat daarvoor naar school. Ook de ouders voeren niet een speciaal programma uit om hun kinderen die taal te leren. Spelenderwijs en ogenschijnlijk zonder al te veel inspanning verwerft het kind zijn moedertaal. Als een kind eenmaal naar school gaat en het krijgt op de basisschool het vak ‘taal’, dan gaat het altijd om het leren van lezen en schrijven, en nooit om het leren van spreken en luisteren. Een negen voor taal op het eerste rapport in groep 3 betekent niet dat het kind foutloos moeilijke zinnen kan uitspreken of in staat is te begrijpen wat weinig voorkomende woorden betekenen; een hoog cijfer betekent dat het kind goed kan lezen en foutloos kan schrijven. Kennelijk leren wij het spreken en begrijpen van onze moedertaal vanzelf. Omdat ieder kind zijn moedertaal vanzelf verwerft, is het een beetje vreemd om te zeggen dat een kind zijn moedertaal *leert*. De term *leren* suggereert dat de verwerving van de moedertaal een bewust proces is waar een kind actief mee bezig is. Maar dat is nu juist niet het geval.

Denk je eens in dat het leren van taal zoiets zou zijn als het leren bespelen van een muziekinstrument, laten we zeggen een piano. Als taalgebruik en pianospelen vergelijkbaar zouden zijn, dan zouden we de volgende vragen met ja moeten kunnen beantwoorden:

- Een kind kan weigeren piano te spelen, maar kan een kind ook weigeren taal te leren?
- Een kind leert alleen maar goed piano spelen, als het daar ook les in krijgt, maar geldt dat nu ook voor het leren van taal?
- Een kind gaat niet uit zichzelf piano spelen, maar moet daartoe aangespoord worden; is dat ook zo bij het leren van taal?
- Het ene kind heeft duidelijk meer aanleg en talent voor het bespelen van een piano dan het andere; heb je voor het spreken van taal ook talent nodig?
- Afhankelijk van de omstandigheden leert het ene pianospelende kind eerst etudes van Czerny, terwijl het andere begint met kinderliedjes of psalmen; is het nu voor het leren van taal ook zo dat er grote verschillen bestaan in de manier waarop taal wordt geleerd?
- Als een kind zichzelf een verkeerde stand van de handen heeft aangeleerd, zodat de voortgang van het piano-onderricht wordt belemmerd, dan krijgt het kind te horen dat het een fout maakt en hoe het die fout kan corrigeren; geldt iets dergelijks nu ook voor het leren van taal?